

ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਸੁਹਜ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਮਨੋਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦਾ ਵੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹੀ ਰੂਪ ਸੁੰਦਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵਬੋਧ ਨੂੰ ਸੁਗਮ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਵੇਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਹਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਉਹਨੀ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਅਮੀਰ। ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਰਜਣ ਵੱਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੁਹਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੈ ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸੁਹਜ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਤਮ ਤੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਧੇਰੇ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਸੁਹਜ ਪੱਖੋਂ ਉੱਤਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਵੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਸੁਹਜ ਕਾਵਿ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਇਕ ਕਾਵਿ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਇਕ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ

ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਹਜਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਏ, ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਅਭੇਦ, ਦੁੱਖੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦੀ, ਮਹਾਨ ਤਪੱਸਵੀ, ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ, ਕੌਮੀ ਉੱਸਰੀਏ, ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ' ਵਜੋਂ ਸਿਖਰ ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਣੀ ਕੁੱਲ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸੁੱਚਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਸ ਅੰਤਰੀਵ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਉੱਸਰੀਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾ-ਜਗਤ ਉਸਾਰਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਨਵਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਉਚਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੌਮੀ ਉੱਸਰੀਏ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ, ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾਂ ਅਤੇ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਲਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨੁਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਹਜ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਆਲ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੁਹਜ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਬੜੀ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਹਜ ਵਿਵੇਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਅਨੁਪਮ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੀਰਘ ਚਿੰਤਨ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਲੈਅ, ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਗੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਥਨੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਹਜ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਉਪਰਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਹਜ ਕਾਵਿ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਤੇਜਵੰਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ

ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਬੋਧ ਵਲ ਮੁਖਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪੰਨ ਸੁਹਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦਾ ਉੱਦਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਹਜ ਮੰਡਲ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਅਲੰਕਾਰ ਚੁਣੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ 'ਅਲੰਕਾਰ' ਚਮਤਕਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜ-ਪਿੜ ਤੋਂ ਨਿੱਜ-ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਦੋ ਧਿਰੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਧਿਰ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਨਾਇਕਾ ਬਿਰਹੁੰ-ਕੁਠੀ ਕਾਮਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੌਕਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਆਤਮਿਕ ਧਿਰ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਟੇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਹਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਰਚਨਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਰੁਤੀ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਮੁਹਾਵਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਹੀ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਅਧੀਨ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ-ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਇਕਸਾਰਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ। ਜਿਹੌ ਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਭਵ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਤੇ

ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਣ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰੁਤੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰੁਤੀ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਰੁੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜੁੜੇ ਬੇਅਰਥ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸੋਧਨ ਕਰਕੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਬਾਣੀ ਥਿਤੀ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਥਿਤੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਠਕ ਉੱਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਕਠਿਨ ਖੇਡ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁੱਖੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਦੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਥਿਤੀ' ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਥਿਤੀ ਨਾਂ ਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਥਿਤੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਬਹੁਪੱਖੀ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਬਿੰਬ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਲੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਿ ਸਭਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਮੁਕਤ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਵਿਚਾਰ ਮੂਲਕ, ਵਿਆਖਿਆਮਈ, ਰਵਾਇਤੀ, ਸੰਖਿਆਮੂਲਕ ਆਦਿ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰੋਗੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦੋਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਤਾ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚੈਤਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਗੰਮੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਢੁਕਵੇਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਥਿਤੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਮੰਤਵ ਸਿਧੀ ਲਈ ਕਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਣੀ ਥਿਤੀ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਉਥੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਬਾਣੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ

ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਗਹਿਰੇ, ਸੂਖਮ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਬੜੇ ਸਰਲ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਚ ਸੰਜੀਦਗੀ, ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੈਅ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਕੋਈ ਅਦਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਚੌਗਿਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੁਣ ਕੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਭਾਵ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਨਿਰ-ਉਚੇਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ, ਅਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਾਂ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਲੈਅ ਬਾਣੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਸ, ਇਕ ਲੈਅ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕਾਵਿ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤਾਮਕਤਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਣੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਸਿਰਫ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸੱਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਉੱਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਇਕ ਸੂਤਰਬੱਧ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ

ਜੋ ਨਿਗਰ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ ਉਪਰੰਤ ਜੀਵ ਜਿਸ ਅਨੁਭਵ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਮਿਲਤ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਉੱਚਤਮ ਦਰਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਕਲਾਗਤ ਸੁਹਜ ਨਾਲ ਵੀ ਵਰੋਸਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਅਮਰ ਸਾਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਬੋਤਮ ਕਾਵਿ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਛੰਦ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਕ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੀ ਅਹਿਮ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਪੇਖ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਤਿ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਹਿਜ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਫਲ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਥਾਹ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦਰਪਣ ਵਾਂਗ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸੁਹਜਪੂਰਤ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰਸਦਾਇਕ, ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬੜੇ ਸੁਝਾਊ ਹਨ। ਅਣਦਿੱਸਦੇ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਗਿਣੀਆਂ ਮਿੱਥੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੇਤਰਹੀਣ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਬੋਲਾ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਗੂੰਗਾ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੀ

ਸਹਿਜ ਤੇ ਸਹਿਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਉਭਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸੱਚੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਰੂਪ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਕਠਿਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੈਆਤਮਕਤਾ, ਮਧੁਰਤਾ, ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਅ, ਅਦਭੁਤ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ, ਮਾਤਰਾ ਤੋਲ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗੀਤਕ ਮਧੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਮਧੁਰ ਰਸ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਸੰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸਾਂਝ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਉਸ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਜੁਗਤ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।